

УДК: 811.512.1:2-335

Сатиев А. Т., аспирант, asatiev.pro@mail.ru
К. Карасаев ам. БМУ

XIV КЫЛЫМДАГЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР ЖАНА АЛАРДЫН ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада түрк тилдүү адабияттар менен түрк жазма эстеликтеринин тилинин өнүгүшүнүн жаңы этабы – XIV кылымдагы алтынордо-египет же алтынордо-хорезм этабы каралган. Бул учурда Алтын Ордонун аймагында, Борбор (Орто) Азияда жана Египетте аралаш жазма тилдер жаралып, мындай аралаш тилдердеги адабият бир кыйла өнүккөн. Египетте жана Алтын Ордонун аймагында эски түркмөн, кыпчак-огуз, огуз-кыпчак аралаш жазма тилдерде, 3-тобундагы түрк тилдеринин өзүнчө жазма тилинде, эски өзбек адабий тилинде светтик (диний эмес) мазмундагы оригиналдуу чыгармалар жаралып, араб жана перс тилдеринен котормолор пайда болгон. Аларды ар тараптуу изилдеп-үйрөнүү түркология илими, тил илими үчүн олуттуу натыйжаларды бере алат.

Өзөктүү сөздөр: түрк тилдүү адабият, жазма эстеликтер, түрк тилдери жана диалектилери, кыпчак тили, кыпчак-огуз тили, кыпчак тобу, огуз тобу, мамлюктар, Алтын Ордо, Египет, араб жана перс тилдери.

Сатиев А. Т., аспирант, asatiev.pro@mail.ru
БГУ им. К. Карасаева

ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ XIV ВЕКА И ИХ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье рассмотрен новый этап развития тюркоязычной литературы и языка тюркских письменных памятников – золотоордынско-египетский или золотоордынско-хорезмийский этап. В этот период на территории Золотой Орды, в Центральной (Средней) Азии и Египте формировались смешанные письменные языки, значительно развивалась литература на таких смешанных языках. В Египте и на территории Золотой Орды появились оригинальные произведения светского содержания на старотуркменском, кыпчако-огузском, огузо-кыпчакском смешанном языках, на своеобразном письменном языке 3-группы, на староузбекском языке, делаются переводы с арабского и персидского языков. Разностороннее изучение этих памятников призвано дать значимые результаты для языкознания, для тюркологической науки.

Ключевые слова: тюркоязычная литература, письменные памятники, тюркские языки и диалекты, кыпчакский язык, кыпчако-огузский язык, кыпчакская группа, огузская группа, мамлюки, Золотая Орда, Египет, арабский и персидский языки.

Satiev A. T., post graduate, asatiev.pro@mail.ru
K. Karasaev BSU

TURKIC-LANGUAGE WRITTEN MONUMENTS OF THE XIV CENTURY AND THEIR LINGUISTIC FEATURES

The article considers a new stage in the development of Turkic literature and the language of Turkic written monuments – the Golden Horde-Egyptian or Golden Horde-Khorezm stage. During this period, mixed written languages were formed on the territory of the Golden Horde, in Central (Middle) Asia and Egypt, and literature in such mixed languages developed significantly. In Egypt and on the territory of the Golden Horde, original works of secular content appeared in the Old Turkmens, Kipchak-Oguz, Oguz-Kipchak mixed languages, in a kind of psy-group language, in the Old Uzbek

language, translations from Arabic and Persian are being made. A comprehensive study of these monuments is intended to give significant results for linguistics, for Turkological science.

Keywords: *Turkic literature, written monuments, Turkic languages and dialects, Kipchak language, Kipchak-Oguz language, Kipchak group, Oguz group, Mamluks, Golden Horde, Egypt, Arabic and Persian languages.*

Жалпы эле тил илиминде, анын ичинде, өзгөчө, түркологияда байыркы жана орто-түрк жазма эстеликтерин, алардын тилин изилдеп-үйрөнүү зарылдыгы эч кандай күмөн саноону жаратпай турган маселелерден болуп саналат. Бул багыттагы изилдөө-иликтөө иштери түрк тилдеринин, түрк адабий тилдеринин өнүгүү тарыхынын актуалдуу маселелерин ачып берүүдө олуттуу мааниге ээ болору шексиз. Ошондуктан XX кылымдын орто ченинде эле советтик окумуштуу, академик А. Н. Кононов түрк тилдеринин тарыхын, тектештирме грамматикасын изилдеп-үйрөнүү үчүн «XIII-XIV кылымдарда жазылган эстеликтерди жана филологиялык эмгектерди жарыялоо жана изилдөөнүн актуалдуу экенин» көрсөткөн [1: 144].

Түрк жазмаларынын, жазма тилинин жана адабиятынын эң алгачкы эстеликтери болуп ташка чегилген орхон-энесай рун жазма эстеликтери эсептелип жүрөт, бул эстеликтер V-VIII кылымдарга таандык экени маалым.

Түрк тилдүү элдерде жана урууларда рун жазмасы менен катар уйгур жазмасы да колдонулганы тууралуу маалыматтар белгилүү. Бул жазма менен жазылган манихей мазмунундагы алгачкы эстеликтер V кылымга таандык. Уйгур жазуусу менен жазылган алгачкы түрк тилдүү документтер жана эстеликтер болуп буддизм, манихей, христиан диндерине тиешелүү ыйык китептердин котормолору саналат.

Алгачкы түрк жазмалары (рун жазуусу, уйгур жазуусу) менен жазылган эстеликтердин дээрлик басымдуу бөлүгү окулуп, илимий изилдөөлөргө алынган. Бул багытта В. В. Радлов, В. Томсен, С. Е. Малов, П. М. Мелиоранский, Х. Н. Оркун, В. Л. Котвич, А. фон Габэн, Г. Рамстед, И. А. Батманов ж.б. түрколог-чыгыштаануучу окумуштуулардын эмгектери бар экени белгилүү.

Ал эми Караханиддер доорундагы орток түрк мурастарынын бараандуулары катары түрк тилдүү авторлор Махмуд Кашгаринин «Диван лугат-ат түрк» сөздүгү жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны эсептелип жүрөт.

Тарыхтан, түркологиядан белгилүү болгондой, XIV кылымдан баштап түрк тилдүү адабияттар менен түрк жазма эстеликтердин тилинин жаңы этабы – алтынордо-египет же алтынордо-хорезм этабы башталган.

XIV кылымда Алтын Ордонун аймагында, Борбор (Орто) Азияда жана Египетте аралаш жазма тилдер жаралып, мындай аралаш тилдердеги адабият бир кыйла өнүккөнүн түрк тилдериндеги эстеликтерди изилдөөлөр көрсөткөн. Андай аралаш тилдер төмөнкүлөр болгонун окумуштуу Э. Н. Наджиптин эмгегинен билүүгө болот:

1) эски түркмөн жазма тили, ал XIII кылымда эле мамлюктардын башкаруусу учурунда Египетте калыптанып, олуттуу өнүгүүгө жетишкен;

2) огуз-кыпчак жазма тили, ал сельджукиддер, өзгөчө, айюбиддер доорунда Египетке келип отурукташкан огуз урууларынын жана алар менен чогуу келген кыпчак урууларынын тилдеринин өзгөчөлүктөрүн чагылдырат;

3) кыпчак-огуз жазма тили, ал XII кылымда Сырдарыянын төмөн жагындагы аймактарда пайда болуп, өнүккөн жана мамлюктук Египетке чейин таралган;

4) Волга дарыясынын төмөн жагында жана түндүк Хорезмде огуз-түркмөн урууларынын тилдеринин негизинде 3-тобундагы түрк тилдеринин өзгөчөлүктүү жазма

тили пайда болуп, ага кыпчак урууларынын тилдери жана караханиддер доорундагы уйгур адабий салттары белгилүү деңгээлде таасирин тийгизген;

5) Орто Азияда эски өзбек адабий тили же Дурбектин чыгармаларынын тили өнүгөт, анын негизи, бир жагынан, Сырдарыянын төмөн жагында таралган кыпчак-огуз жазма тилине, экинчи жагынан, андан мурунку доордогу карлук-уйгур тилине барып такалган [4: 14].

XIV кылымда көптөгөн аалымдар, акын-жазуучулар, дин өкүлдөрү жогоруда белгиленген аралаш жазма тилдерде диний жана дидактикалык мазмундагы, ошондой эле көркөм чыгармаларды, юриспруденция, аскер иши боюнча эмгектерди жаратышкан.

Аталган мезгилде Египетте жана Алтын Ордонун аймагында жогорудагы аралаш жазма тилдерде светтик (диний эмес) мазмундагы оригиналдуу чыгармалар жаралып, араб жана перс тилдеринен котормолор пайда болгон. Алсак, Сырдарыянын төмөн жагында Хорезминин «Мухаббат-намеси»; Волганын төмөн жак аймагында жана Хорезмде 3-тобундагы огуз-кыпчак тилинде «Нахдж аль-Фарадис» аттуу эмгек жаралып, Низаминин «Хосров жана Ширини» акын Кутб тарабынан перс тилинен түрк-кыпчак тилине таржымаланган. Египетте «Хуласа» эски түркмөн тилине жана Сейф Сараинин «Гүлистаны» кыпчак-огуз тилине которулган.

Ошол доордогу араб аалымдары түрк элдери жана урууларынын тилдерин, негизинен, Египетте жана Алтын Ордонун аймагында жашаган түрк тилдүү калктын тилдерин изилдөөгө алып, тиешелүү сөздүктөрдү жана грамматикаларды түзүшкөн.

Египеттин аймагында кыпчак-огуз тилинде жаралган эстеликтерди Алтын Ордонун аймагындагы, басымдуу түрдө Сырдарыянын төмөн жак аймактарындагы кыпчак-огуз тилинде жаралган эстеликтер менен салыштырма түрдө изилдеп-үйрөнүүнүн натыйжасында, бул эстеликтердин тилинин негизинде кыпчак тили турганы жана ал түрк тилдеринин огуз тобуна кирген диалектилердин биринин таасирине катуу кабылганы аныкталган. XIV кылымда Алтын Ордо жана Египет үчүн жалпы болуп эсептелген й-тобундагы кыпчак-огуз адабий тили калыптанган. Алтын Ордо аймагында аталган тил менен катар андан айырмалуу, кыйла архаикалуу 3-тобундагы түрк жазма тили да колдонулган. Бул тилде «Сирадж ал-Кулуб», «Тэфсир» чыгармалары, ошондой эле Орто Азияда «Рабгузинин баяндары» ж.б. жазылат. Аталган адабий тилдин негизинде огуз тобундагы тил туруп, анда кыпчак диалектилеринин жана караханиддер доорунан башат алган уйгур адабий салттарынын таасири абдан күчтүү болгон. Бул тилди Төмөнкү Волга бою – Хорезмдин огуз-кыпчак адабий тили же алтынордо-хорезм тили деп атоого болорун изилдөөчү Э. Н. Наджип белгилейт [4: 15-16]. Кеп болуп жаткан тил Волга боюнан ары тараган эмес, ал эми Орто Азияда аны й-тобундагы түрк тили сүрүп чыккан. Волга боюнда ал XX кылымдын башына чейин эле мистикалык-баян чыгармалардын тили катары жашап келген. Сирияда, Конияда жана Кичи Азиянын башка маданий очокторунда чыгармалар й-тобунун адабий тили катары калыптанган кыпчак-огуз тилинде жазылган.

Бул эстеликтердин айрымдары жана алардын тили белгилүү даражада изилдөө-иликтөөлөргө алынса, айрымдары андай изилдөөгө тушуга элек. Алсак, Хорезминин «Мухаббат-намеси» Э. Н. Наджип жана А. М. Щербак тарабынан иликтөөгө алынган [3; 5]. Айрым-айрым эстеликтер боюнча белгилүү болгон маалыматтар да толук кандуу системаланып, жыйынтыкталбаган. Маселен, Сейф Сараинин Египетте жараткан «Гүлистанын», Кутбанын Алтын Ордодо жаратып, андан соң Египетте кайра

көчүрүлгөн «Хосров жана Ширинин» системалуу иликтөө көп зарыл маалыматтарды бере алмак. «Хосров жана Шириндин» тили «Мухаббат-наменин» жана «Гүлистандын» тилинен кескин айырмаланарын изилдөөчүлөр белгилешкен. Ошондой эле «Нахдж ал-Фарадисти» изилдөө да маанилүү маалыматтарды бере алат.

Мазмундук жана жанрдык жактан ар түрдүүлүккө ээ болгон бул эстеликтердин кылдат иликтенип-талданышы мамлюктук Египетте калыптанган кыпчак-огуз тилинин мүнөздөмөсүн түзүүгө жана анын Алтын Ордодогу, Орто Азиядагы адабий тилдер менен карым-катышын аныктоого шарт түзөт. Ошондой эле тарыхый жана илимий грамматикаларды, тарыхый жана түшүндүрмө сөздүктөрдү, тарыхый лексикологияны ж.б. түзүү иштерин бир кыйла жеңилдетүүгө өбөлгө боло алат.

Ал эми 1313-жылы Орто Азияда Рабат Огузда Насыр ад-дин бин Бурхан ад-диндин «Кысас ал-анбия» эмгеги («Пайгамбарлар жөнүндө баян») пайда болот. Бул эстеликтин тили түрк тилдеринин 3-тобуна кирет жана шарттуу түрдө уйгур тили деп аталат. Анда караханиддер доорунун адабий салттары, лексикасы менен грамматикасында архаикалык элементтер сакталган. Эстеликтин кыйла адепки тексттери Санкт-Петербургда жана Лондондо сакталып турат.

3-тобундагы тилдерде жазылган эстеликтерге автору белгисиз «Тефсир» кирет, ал Орто Азияда жаралган, окумуштуу А. К. Боровков тарабынан изилденген. Изилдөөчү бул эстелик XIV кылымда эмес, андан мурдараак Хорезмде пайда болгон деген пикирди айткан [4: 17]. Салыштырып изилдөөлөрдүн негизинде, бул эстеликтин тили «Нахдж ал-Фарадистин», Кутбанын «Хосров жана Ширининин», белгисиз автордун «Сирадж ал-Кулубунун» тилине жакын экени көрсөтүлгөн. Ошондой эле «Тефсирдин» тили «Атибат ал-Хакаик» аркылуу «Кутадгу биликте» келип такалат.

XIV кылымда Орто Азияда Дурбектин «Жусуп менен Зулайкасы» й-тобундагы түрк тилинде жазылган. Анын тили «Тефсирдин» тилинен айырмаланат. Дурбектин поэтикалык тили – чыгыш түрк тилинин өнүгүшүндөгү жаңы звено жана кийинки кылымда калыптанган чагатай (эски өзбек) адабий тилинин баштапкы этабы. Бул тилде Атайинин, Саккакнин, Лутфинин, Амиринин, Гадаинин, Сиди Ахмаддын, Ходжандинин, Хайдар Хоразминин, Навоинин, Бабурдун, Хусайин Байкаранын ж.б. чыгармалары жазылган. Бул адабий тил ортоазиялык й-диалектилердин, чыгыш түрк тилдеринин базасында, кыпчак жана огуз-түркмөн тилдеринин таасири астында калыптанган.

Демек, XIV кылымдын экинчи жарымында Орто Азияда архаикалык элементтери бар 3-тобундагы жазма адабий тил й-тобундагы адабий тилге орун бошотуп берген. Бул тилде архаикалык элементтер азыраак, ал эми араб жана перс элементтери көбүрөөк болгон.

Алтын Ордонун эли этностук жактан ар кыл болгону маалым. Волганын төмөн жак аймактарында, Орто Волга боюнда бир нече кыпчак княздыктары орун алган; түндүгүндө болгарлар жашаган; түндүк Хорезмде огуздар жана кыпчактар отурукташкан жашоо кечиришкен.

Алтын Ордодо болгон араб жана перс тарыхчылары анын аймагында жашап, илимий жана адабий ишмердүүлүк менен алектенген көптөгөн илимпоздор, акын-жазуучулар, дин аалымдары бар экенин айтышкан. Алтын Ордонун материалдык жана рухий маданиятынын эстеликтери бул мамлекетте маданият жогорку деңгээлде өнүккөнүн айгинелейт. Бул жерде илимпоздор, акын-жазуучулар араб, перс жана түрк

тилдеринде бирдей деңгээлде чеберчилик менен жазышкан. Мамлекеттин борбору Сарай-Берке орто кылымдагы эң кооз шаарлардын бири болгон.

Алтын Ордонун мамлекеттик тили катары кыпчак тили эсептелген, бирок расмий документтерде, хандын буйруктарында огуз-түркмөн урууларынын тилинин таасири айкын сезилип турган.

Кыпчак тили тууралуу сөз болгондо, феодалдык бытырандылык шартында бирдиктүү кыпчак тили болбогондугун эске алуу зарыл. Ошентсе да кыпчак тилдеринин калыптануусунун эки линиясы бар экенин көрсөтө кетүүгө болот: батыш кыпчак диалектилери жана чыгыш кыпчак диалектилери. Батыш кыпчак диалектилери, негизинен, араб жана европалык окумуштуулар тарабынан изилдеп-үйрөнүүгө алынган. Мамлюктук Египеттин жазма эстеликтери басымдуу түрдө батыш кыпчак диалектилерин чагылдырат. Алтын Ордонун аймагында жана анын чегинен сырткаркы аймактарда, атап айтканда, Египетте, Сирияда жана Конияда жаралган эстеликтер алардын тилинин мүнөзүн тагыраак аныктоого шарт түзө алат.

Тилекке каршы, Алтын Ордо мамлекетинин гүлдөп өнүгүүсү узакка созулган эмес. Борборлошкон мамлекет кыйрап, ич ара согуштар күчөйт. Албетте, мындай шартта илим жана маданият өнүгө алмак эмес. Ошондуктан илимпоз-аалымдар, акын-жазуучулар Кичи Азияга, Сирияга, өзгөчө, Египетке кете башташкан. Буга байланыштуу, мамлюктук Египеттин ролу жогорулап, түрк тилдүү адабияттардын өнүгүүсү Египетке көчөт.

Египеттин Алтын Ордо менен XIII кылымда түзүлө баштаган маданий-экономикалык байланыштары андан ары чыңдала берген. Өз кезегинде, мындай байланыштар Египетте кыпчактардын санынын өсүшүнө өбөлгө түзгөн. Натыйжада, XIV кылымдын экинчи жарымында Египетте кыпчак негиздүү түрк тилдүү адабияттардын ири очогу пайда болот. Ага огуз диалектилери да өз таасирин тийгизгени белгилүү. Мына ушул аралаш кыпчак-огуз тилинде түрдүү мазмундагы көп сандагы адабияттар пайда болот, кыпчак-огуз аралаш тили адабий тилге айланат. Түрк тилдүү илимпоздор Сириянын жана Египеттин окуу жайларында сабак беришкен; араб жана перс тилдеринен ар кыл эмгектерди которушкан: адатта, араб тилинен диний мазмундагы эмгектер, юриспруденция, аскердик иш маселелери боюнча эмгектер, ал эми перс тилинен көркөм чыгармалар аралаш кыпчак-огуз тилине которулган.

Бирок Египетте кыпчактар кыйла көп санда болгону жана алар өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда олуттуу роль ойногону менен, бул доордо таза кыпчак тилинде эч кандай эмгек жаралбаганын белгилеп коюу жөндүү. Ошентсе да бийик орундарды ээлеген кыпчактар жергиликтүү калктын жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө, анын ичинде тилине, маданиятына, адабиятына, илимге олуттуу таасир тийгизишкен. Кийинки мезгилде деле таза кыпчак тилинде эстеликтер жазылган эмес. Ал эми аралаш кыпчак-огуз тилиндеги эстеликтер Египет менен Алтын Ордонун ортосунда тыгыз байланыштар түзүлгөндөн кийин гана пайда боло баштаган.

Жыйынтыктап айтканда, XIV кылымда Алтын Ордо аймагында жана Египетте жаралган түрк тилдүү жазма эстеликтерди, ошол учурда колдонулган аралаш адабий тилдерде жазылган жазма эстеликтерди, алардын тилин изилдеп-үйрөнүү зарылдыгы эч кандай күмөн саноону жаратпай турган маселелерден экенин кайталап кетүү ашыктык кылбайт. Бул багыттагы изилдөө-иликтөө иштери түрк тилдеринин, түрк адабий тилдеринин өнүгүү тарыхынын актуалдуу маселелерин ачып берүүдө олуттуу мааниге ээ болору талашсыз деген пикирдебиз.

Адабияттар:

1. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. -Ашхабад, 1961.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. -Москва, 1990.
3. Наджип Э. Н. «Мухаббат-наме». -Москва, 1961.
4. Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра фил. наук. -Москва, 1965.
5. Щербак А. М. «Огуз-наме» и «Мухаббат-наме». - Москва, 1950.